

Muslims on the Volga in the Viking Age. In the Footsteps of Ibn Fadlan, eds. J. Shepard, L. Treadwell, I.B. Tauris, London-New York-Oxford-New Delhi-Sydney 2023, ss. 404

Monografia, będąca przedmiotem niniejszego omówienia, to próba skonfrontowania najnowszych badań odnoszących się do tematyki funkcjonowania relacji muzułmanów z ludami zamieszkującymi w Europie Wschodniej, tak prowadzonych na zachodzie, jak w Rosji. Jednym z impulsów do podjęcia tematu interpretacji źródeł narratywnych był projekt realizowany m.in. przez polskiego badacza Marka Jankowiaka, którego opracowanie znajduje się też w omawianym tomie, mający na celu na podstawie badań dirhemów znajdujących w skarbach w całej północno-wschodniej Europie wyciągnąć wnioski na temat relacji pomiędzy muzułmanami a krajami nordyckimi i słowiańskimi, przede wszystkim odnośnie powstania ogromnego rynku niewolników¹.

Recenzowana książka to w części efekt konferencji naukowej, która miała miejsce w marcu 2016 r. w Oksfordzie pt. *Lost in Translation? Ibn Fadlan and the Great Unwashed*. Teksty do publikacji zbierane były w 2017 r. Zgodnie z wyjaśnieniami Redaktorów do sześcioletniego opóźnienia doprowadziły przede wszystkim trudne warunki redakcyjne, do jakich doszło w okresie pandemii. Recenzowana książka jest więc zbiorem kilkunastu artykułów, podzielonych na sześć części: wprowadzenia (2 rozdziały), tekstu i jego kontekstu (5 rozdziałów), okoliczności podróży (3 rozdziały), Rusi epoki wikingów (5 rozdziałów), Bułgarii Nadwołżańskiej (3 rozdziały), zakończenia (1 rozdział). Treść uzupełniona jest zestawieniami chronologicznymi oraz alternatywnych nazw miejsc użytych w książce, słownika, a także indeksu. Istotnym elementem pracy jest dołączony na początku zestaw map regionów występujących w tekstach, a także

¹ M.in.: *Tracing the Saqaliba: Slave trade and the archaeology of the Slavic lands in the tenth century*, [w:] *The archaeology of slavery in early medieval Europe. The Invisible Commodity*, eds. F. Biermann, M. Jankowiak, Cham 2021, s. 161-181; *Dirham flows into northern and eastern Europe and the rhythms of the slave trade with the Islamic world*, [w:] *Viking-Age Trade: Silver, Slaves and Gotland*, eds. J. Gruszczyński, M. Jankowiak, J. Shepard, Abingdon 2021, s. 105-131; *Classifying and interpreting Viking-Age dirham imitations*, „Nordisk numismatisk årsskrift” 2021, nr 2, s. 53-76; *Contacts between the Islamic World and Northern Europe in the pre-Mongol period*, [w:] *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology*, eds. B. Walker, T. Insoll, C. Fenwick, Oxford 2020, s. 355-373.

materiał fotograficzny ukazujący zabytki archeologiczne odnalezione na terenach stanowiących muzułmański szlak na północ. Warto dodać, że okładkę książki zdobi obraz polskiego malarza Henryka Siemiradzkiego pt. *Pogrzeb wodza Rusów*, nawiązujący do relacji arabskiego podróżnika².

We wstępie (s. 3-14) wskazano na przyczyny wyjątkowości relacji Ibn Fadlana, a także zaprezentowano streszczenia głównych tez poszczególnych rozdziałów opracowania. Informacje te zostały uzupełnione niejako w drugim artykule tej wprowadzającej części monografii, pt. *Ibn Fadlan's Kitab: Text and afterlife* autorstwa Wiaczesława S. Kuleszowa oraz Jonathana Shepada (s. 15-27), w której omówiono szczegółowo możliwe powody napisania oraz datowanie dzieła, a także jego historię – odkrycie przez Jakuta w XIII w. w Merwie, wprowadzenie do jego własnej narracji w *Mu' dżam al-buldan* fragmentów tej relacji oraz zużytkowanie ich w późniejszych dziełach geografów arabskich XIII-XV w. Następnie Autorzy przechodzą do omówienia okoliczności odnalezienia całości rękopisu Ibn Fadlana w Meszchedzie w Iranie w 1923 r. przez Ahmeda Zeki Velidi Togana, a także kolejnych wydań i tłumaczeń manuskryptu³. W tym „drugim” wprowadzeniu znalazło się też podstawowe omówienie samego dzieła. Badacze skupili się przede wszystkim na sposobie konstruowania narracji, obserwacjach etnograficznych i wątkach mających charakter ponadnaturalny.

Niejako kontynuacją tej tematyki jest rozdział otwierający drugą część książki pt. *Where is the real Ibn Fadlan? Editing and translating the Kitab* (s. 31-40) pióra Jamesa E. Montgomery'ego, który przygotował ostatnie wydanie krytyczne tekstu. Omówiwszy pokrótce problemy związane z opracowaniem dzieła, Autor tego rozdziału skupił się na wątkach związanych z językiem rękopisu. Po dokładniejszej analizie wskazał, że różni się od klasycznego arabskiego stosowanego zwykle podczas tworzenia dzieł dla elit, przypomina zaś raczej ten używany podczas pisania sprawozdań i raportów dla celów administracji centralnej lub lokalnej, nieformalny język tzw. średnioarabski. Jest to oczywiście interesująca wskazówka co do celów powstania tekstu, jednak jak zauważa się w książce – wątek ten wymaga pogłębionych studiów.

W drugim rozdziale tej części, pt. *From Kitab to Risala: The long shadow of Yaquut's version of Ibn Fadlan's account* (s. 41-65) Luke Treadwell, jednocześnie drugi obok Jonathana Shepada redaktor książki, omówił zagadnienia związane z pierwszą, fragmentaryczną wersją dzieła Ibn Fadlana zachowaną we wspomnianej wyżej pracy Jakuta, wskazując na kilka przesłanek, które mogą podważać całkowicie wiarygodność tej relacji z podróży jako późniejszego fałszerstwa. Jean-Charles Ducène w tekście pt. *Other Arab geographers' sources on the north: The 'Anonymous Relation' and al-Jayhani* (s. 67-81) omówił potencjalne źródła wiedzy Ibn Fadlana, dostrzegając pewne

² Por. L. Khasianova, *Zapiski Ahmeda ibn Fadlana i Pogrzeb Rusa w Bułgarze Henryka Siemiradzkiego*, „Slavica Wratislaviensia” 2016, t. 162, s. 49-58.

³ Por. M. Dziekan, *Niezwykłe dzieje pierwszych edycji Kitāb Ibn Fadlāna. Orientalistyka i polityka w połowie XX w.*, „Kwartalnik Historii, Nauki i Techniki” 2023, t. 68, nr 2, s. 9-17.

zbieżności pomiędzy jego tekstem a źródłami geograficznymi napisanymi przez osoby, które prawdopodobnie nigdy nie przebywały w opisywanych przez siebie miejscach. Pozwala to domniemywać, że autor interesującego nas źródła korzystał z wiedzy zgromadzonej przez poprzedników, tworzył w pewnych konkretnych ramach pojęciowych i znaczeniowych. W kolejnych rozdziałach tej części monografii – autorstwa Waltera Pohla (*Other ethnographies of the steppe*, s. 83-103) oraz Iana Wooda (*Other travellers' tales*, s. 105-118) uzyskujemy perspektywę porównawczą odnośnie relacji z misji do ludów stepowych czy po prostu pogańskich, reprezentowanych przez Słowian zachodnich bądź Bałtów. Autorzy tych dwóch opracowań wskazują na pewne podobieństwa pomiędzy relacjami muzułmańskimi a zachodnimi – z jednej strony pewnej pogardy dla ludów barbarzyńskich i pogańskich, z drugiej strony poczucia obowiązków względem zadania ich nawrócenia.

Część trzecią otwiera artykuł Hugh Kennedy'ego pt. *The Abbasid background* (s. 121-131), w którym zwrócono uwagę na te fragmenty relacji, które zwykle nie są przedmiotem zainteresowania badaczy, natomiast dotyczą relacji z części podróży, jaką Ibn Fadlan odbył z samego Bagdadu do ziem podległych Samanidom, wskazując na kilka zjawisk, które właściwie wykluczają się wzajemnie, np. dobrej sieci dróg nadal utrzymywanych regularnie przez władzę a jednocześnie wyczuwalnego rozpadu struktur centralnych na rzecz lokalnych grup wpływów reprezentowanych przez silne rody możnowładcze. Podróżnik w kilku miejscach podkreśla, że mimo swojej misji i poparcia ze strony kalifa nie czuł się bezpiecznie na ziemiach nominalnie podległych Bagdadowi.

W drugim rozdziale trzeciej części Nick Evans (*Ibn Fadlan and the Khazars: The hidden centre*, s. 133-148) poruszył z kolei temat Chazarów, których znaczenie wyczuwalne jest w interesującym nas tutaj źródle, chociaż na dobrą sprawę niemal pewne jest, że Ibn Fadlan nie przebywał w państwie Chazarów, jeżeli zaś nawet tak było, to informacje, które przekazał na ich temat, zostały zaczerpnięte z drugiej ręki. Uzupełnieniem powyższych uwag jest ostatni artykuł w tej części monografii, przygotowany przez Irinę A. Arzancewą, Heinricha Härke oraz Jekaterinę A. Armaczuk pt. *Beyond the Gate of the Turks: Archaeology around the Aral Sea* (s. 149-174), zawierający uwagi na temat odkryć archeologicznych w jakimś stopniu potwierdzających relacje Ibn Fadlana odnoszące się do terenów przez które miał przejeżdżać – pewien wzrost dobrobytu w związku z położeniem na szlakach handlowych między Persją a regionami stepowymi, zachowania praktyk pogańskich, potwierdzenia istnienia miejsc przeznaczonych do handlu niewolnikami⁴.

W części czwartej, zawierającej pięć rozdziałów, omówiono zagadnienia związane z funkcjonowaniem Rusi pod władzą rodów wikińskich⁵. W pierwszym (pt. *Ibn*

⁴ Pominięto jednak pracę polskiej Autorki Teresy Nagrodzkiej-Majchrzyk: *Les Oghouz dans la relations d'Ahmad ibn Fadlan*, „Rocznik Orientalistyczny” 1994, t. 49, z. 2, s. 165-169.

⁵ O wikingach, Rusach u Ibn Fadlana m.in.: M. Michalski, *Tożsamość etniczna społeczności*

Fadlan and the rituals of the Rus: Vikings on the Volga?, s. 177-197) Neil Price omawia te fragmenty relacji, które dotyczą obrzędów pogrzebowych, uznając, że mają one związki z podobnymi rytuałami znanymi z obyczajowości nordyckiej, utrzymanej nawet do XVII w. w społeczności farerskiej. Z kolei Søren M. Sindbæk w *Viking-Age markets and emporia* (s. 199-213) przybliża zagadnienie wpływów abbasydzkich na szlakach handlowych opanowanych przez wikingów czy zwyczajów kupieckich, o których można wnioskować na podstawie odkryć archeologicznych, w wielu aspektach natomiast podobnych do obyczajów zanotowanych przez Ibn Fadlana, co wzmacnia przekonanie o pewnej dozie wiarygodności jego relacji.

Weronika Muraszewa w artykule *Rus, routes and sites* (s. 215-236) skupiła się na przedstawieniu przykładu stanowiska archeologicznego w Suprutach nad rzeką Upą, w obwodzie tulskim, gdzie do IX w. znajdowała się osada Słowian. W tym okresie właśnie przejęta przez grupę mężczyzn uzbrojonych w broń w stylu wikińskim, gdyż ośrodek ten był jednym z tych, które panowały nad pograniczem chazarsko-słowiańskim. Prawdopodobnie oddział ten, z którym były również kobiety (odnaleziono tradycyjne dla ludów nordyckich żeńskie ozdoby) miał na celu pobieranie opłat od miejscowej ludności, a także przejeżdżających tamtędy karawan kupieckich. Na stanowisku odnaleziono ślady świadczące o przybyciu innej grupy wikińskiej i wynikłej z tego faktu walki. Zgodnie z wnioskami, jakie zaprezentowała rosyjska badaczka, okres, w którym Ibn Fadlan miał przebywać na terenach Rusi czy Bułgarii Nadwołżańskiej, był czasem wielu zmian, powstawania nowych ośrodków, upadania innych, a także walk wewnętrznych i działania wielu grup wikińskich, często rywalizujących ze sobą.

W kolejnym tekście (pt. *Identities, ethnicities, cultures: Ibn Fadlan and the Rus on the Middle Volga*, s. 237-251) za sprawą Thorira Jonssona Hraundala powracamy do

---

ar-Rūsija w świetle pochodzenia ich kultowych posągów i sposobu ich rozmieszczenia w miejscu kultu, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 2012, t. 4, s. 25-47. Na temat wizerunku Słowian u Ibn Fadlana por. B. Abdallah, *Słowianie w oczach średniowiecznych pisarzy arabskich*, [w:] *Wielokulturowość: postulat i praktyka*, red. L. Drong, W. Kalaga, Katowice 2005, s. 169-182. Podsumowanie dotychczasowych badań także w: U. Lewicka-Rajewska, B. Ostafin, *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny: o historii badań i konieczności kontynuacji tematu*, [w:] *Orientalia Commemorativa*, red. L. Sudyka, Kraków 2011, s. 163-175; U. Lewicka-Rajewska, *Wczesnośredniowieczne źródła arabskie jako przyczynek do etnografii Słowian*, [w:] *Collectanea Eurasiatica Cracoviensia. Understanding Eurasia. From ancient times to the present day*, red. J. Pstrusińska, Kraków 2003, s. 105-124. Warto również przypomnieć klasyczny tekst Tadeusza Lewickiego, którego nazwisko w przeciwieństwie do wspomnianych w tym przypisie wyżej badaczy znalazło się w recenzowanej pracy, jednak nie w kontekście przytoczonego tutaj artykułu, lecz jedynie tłumaczenia Ibn Fadlana na język polski: T. Lewicki, *Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańscy w krajach muzułmańskich według średniowiecznych pisarzy arabskich*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. 43, s. 473-491, gdzie już ponad siedemdziesiąt lat temu uodwodniono przede wszystkim na podstawie źródeł narracyjnych, jak istotne znaczenie musiał mieć handel niewolnikami dla polityki prowadzonej przez państwa muzułmańskie wobec Słowiańszczyzny.

zagadnień kulturowych, konkretnie rytuałów pogrzebowych oraz tych związanych z osobami chorymi. Na podstawie analizy m.in. relacji Ibn Fadlana zwrócono uwagę m.in. na prawdopodobne przyjmowanie przez Rusów zwyczajów pochodzących od tureckich ludów stepowych, szczególnie w kontekście udziału koni w tych rytuałach. Wpływy wschodnie widoczne są w wielu wikińskich emporiach, tak na terenie Rusi, jak i samej Skandynawii, gdzie można odnaleźć przykład broni, ubioru czy oporządzenia pochodzące od ludów koczowniczych. Kończący tę część rozdział pt. *Rus and other Northmen under non-Arabic eyes* (s. 253-276) pióra Jonathana Sheparda to próba ukazania kontekstu relacji Ibn Fadlana w perspektywie sprawozdań przygotowanych dla Alfreda z Wessexu oraz Konstantyna VII Porfirogenety, odnoszących się do źródeł bogactw i potęgi wikingów.

Część piąta książki poświęcona została Bułgarii Nadwołżańskiej. W pierwszym rozdziale Leonard Nieraszkowski (*What was Volga Bulgaria?*, s. 279-298) dokonuje przeglądu materiałów archeologicznych pozwalających poznać nieco dzieje tego kraju, wskazując, że szczególnie rozkwit rzemiosła, produkcji i handlu przypadł na tych terenach bezpośrednio przed rujnującym podbojem mongolskim, na przełomie XII-XIII w. Niemniej jednak wzmianki Ibn Fadlana odnośnie znaczenia handlu dla rozwoju nadwołżańskiego państwa odnajdują potwierdzenie w odnalezionych zabytkach archeologicznych, przede wszystkim licznie odkopywanych dirhemach na terenach wokół ujścia Wołgi do Kamy, gdzie istniały duże ośrodki bułgarskie w Suwar i Biliar⁶. Jednocześnie archeologia nie potwierdza szerokiego rozpowszechnienia praktyk mużłmańskich wśród miejscowej ludności. Warto pamiętać, że podniesiono zastrzeżenie

---

⁶ Warto w tym kontekście przywołać podsumowanie badań Ludwika Jończyk oraz Anety Gołębiowskiej-Tobiasz, do których pracy również brakuje jakiegokolwiek odwołania w recenzowanej książce: *Sporne może być miejsce wytworzenia niektórych szurpiłskich znalezisk – nie ma pewności, czy elementy uzbrojenia i stroju nabyto bezpośrednio w warsztatach Bułgarii Nadwołżańskiej – najbardziej prawdopodobnym źródle pochodzenia – ówczesnym prężnie funkcjonującym centrum rzemiosł i handlu w Europie Wschodniej, czy też podobne rzeczy wykonywano na zamówienie zainteresowanych nabywców w faktoriach handlowych rozsianych na terenie wybrzeży Bałtyku, czy też produkowano je w związku z nową, orientalizującą modą panującą w kręgu elit. Bułgaria Nadwołżańska jest tym bardziej kluczowa w naszych rozważaniach, że źródła zarówno historyczne, jak i archeologiczne, zwłaszcza w świetle najnowszych badań Wielkiego Bułgaru, potwierdzają jej znaczenie w dalekosiężnym handlu łączącym Europę z Azją w okresie średniowiecza. Wydaje nam się, że dla zabytków z Szurpił proponowanie innych miejsc produkcji niż bułgarskie lub bałtyjsko-skandynawskie (warsztaty kaukaskie, pracownie w postantycznych osadach wzdłuż wybrzeży Morza Czarnego) jest mało prawdopodobne. Wzornictwo wskazuje jednoznacznie, że ich kształt i kompozycja dekoracyjna wywodzą się ze środowiska turecko-ugryjskiego, jednak następnie zostały odpowiednio dostosowane do poczucia estetyki nabywców lub potrzeb związanych z ich odmienną funkcją (przejście od funkcji zdobniczej do użytkowej, od mocującej do wzmacniającej itd.), a także inspirowano się nimi przy tworzeniu wyrobów; L. Jończyk, A. Gołębiowska-Tobiasz, *Zbrojni kupcy z Szurpił. Na szlaku ze Skandynawii do Bułgarii Nadwołżańskiej*, Warszawa 2021, s. 10.*

o ograniczonej skali dotychczasowych badań, dlatego trudno brać tzw. argumenty z milczenia za wiążące i wiarygodne.

Znaczenie handlu w rozwoju Bułgarii Nadwołżańskiej przedstawił w kolejnym rozdziale Jewgienij P. Kazakow (*Ninth- and tenth-century Volga Bulgar trade*, s. 299-313). Za uzupełnienie tych obserwacji należy uznać wieńczący tę część tekst Marka Jankowiaka pt. *The Volga Bulgar imitative coinage* (s. 315-357), opisujący przykłady imitacji dirhemów odnalezionych na terenach nadwołżańskich – z jednej strony są one problematyczne, gdyż kiepsko wykonane, często tak, jakby realizatorzy zadania nie mieli pojęcia o tym, co one przedstawiają, z drugiej strony są to dokładne naśladownictwa. Powtarzają więc np. daty panowań Samanidów. Tak czy inaczej należy je uznać za dowód, że rządzący Bułgarią nadwołżańską podlegali kulturowo-religijnym wpływom muzułmanów.

Część szósta monografii to *de facto* konkluzje zaprezentowanych wykładów przygotowane przez Jonathana Sheparda (s. 361-382) pod dwuznacznym tytułem *Failure of a mission?*, w której omówiono okoliczności przeprawy przez kraje muzułmańskie formalnie jeszcze podległe kalifowi, domniemane osobiste pobudki i okoliczności życia posła i autora relacji, jego rolę jako dyplomaty, przemyślenia na temat sytuacji geopolitycznej w kontekście Chazarów, a także pojawiający się w tekście wątek ludów Goga i Magoga, by wreszcie podjąć próbę odpowiedzi na pytanie: po co i dla kogo Ibn Fadlan napisał swoje dzieło, zwracając przede wszystkim uwagę na te elementy narracji, w których autor tłumaczył się ze swoich problemów, braku finansowania i porażek dyplomatycznych, co skłania badacza do sformułowania podejrzenia, że mogła to być forma pewnej autopromocji, ukazującej z jednej strony wiedzę dyplomaty, z drugiej obiektywne trudności w kontekście ewentualnego niepowodzenia jego misji, tak by móc je wyjaśnić i przedstawić swoją osobę w najlepszym możliwym świetle domniemanego poszukiwania nowego patrona, przy niestabilnej sytuacji na abbasydzkim dworze. Ciekawe w tym kontekście są poczynione tutaj porównania względem opisów misji bizantyńskich pióra Liudpranda z Kremony, gdzie także obecne jest pewne pomieszczenie wątków informacyjnych z *de facto* osobistymi.

Podsumowując, prezentowana książka to doskonały przykład właściwego przygotowania wydawnictwa zbiorowego, gdzie poszczególne treści uzupełniają się i tworzą jedną całość tematyczną. Nie jest to praktyka tak często spotykana w dobie np. wydawnictw zbiorowych sygnowanych znakiem Brill, gdzie występuje niekiedy zbyt szeroki zakres tematyczny, geograficzny czy chronologiczny. Jednocześnie w monografii zawarto, dzięki pracy redaktorów, ustalenia badaczy reprezentujących wpływową ośrodkę zachodnie, ale też archeologów i historyków rosyjskich, których wkład, chociażby z racji możliwości regularnych prac w miejscach wydarzeń rozgrywających się na kartach relacji Ibn Fadlana, należy uznać za istotny i trudno wyobrazić sobie, by można było pisać na ten temat nie uwzględniając ich perspektywy.

Bibliografia

- Abdallah B., *Słowianie w oczach średniowiecznych pisarzy arabskich*, [w:] *Wielokulturowość: postulat i praktyka*, red. L. Drong, W. Kalaga, Katowice 2005.
- Dziekan M., *Niezwykłe dzieje pierwszych edycji Kitāb Ibn Fadlāna. Orientalistyka i polityka w połowie XX w.*, „Kwartalnik Historii, Nauki i Techniki” 2023, t. 68, nr 2.
- Jankowiak M., *Classifying and interpreting Viking-Age dirham imitations*, „Nordisk numismatisk årsskrift” 2021, nr 2.
- Jankowiak M., *Contacts between the Islamic World and Northern Europe in the pre-Mongol period*, [w:] *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology*, eds. B. Walker, T. Insoll, C. Fenwick, Oxford 2020.
- Jankowiak M., *Dirham flows into northern and eastern Europe and the rhythms of the slave trade with the Islamic world*, [w:] *Viking-Age Trade: Silver, Slaves and Gotland*, eds. J. Gruszczyński, M. Jankowiak, J. Shepard, Abingdon 2021.
- Jankowiak M., *Tracing the Saqaliba: Slave trade and the archaeology of the Slavic lands in the tenth century*, [w:] *The archaeology of slavery in early medieval Europe. The Invisible Commodity*, eds. F. Biermann, M. Jankowiak, Cham 2021.
- Jończyk L., Gołębiowska-Tobiasz A., *Zbrojni kupcy z Szurpił. Na szlaku ze Skandynawii do Bułgarii Nadwolańskiej*, Warszawa 2021.
- Khasianova L., *Zapiski Ahmeda ibn Fadlana i Pogrzeb Rusa w Bułgarze Henryka Siemiradzkiego*, „Slavica Wratislaviensia” 2016, t. 162.
- Lewicki T., *Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańscy w krajach muzułmańskich według średniowiecznych pisarzy arabskich*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. 43.
- Lewicka-Rajewska U., *Wczesnośredniowieczne źródła arabskie jako przyczynek do etnografii Słowian*, [w:] *Collectanea Eurasiatica Cracoviensia. Understanding Eurasia. From ancient times to the present day*, red. J. Pstrusińska, Kraków 2003.
- Lewicka-Rajewska U., Ostafin B., *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny: o historii badań i konieczności kontynuacji tematu*, [w:] *Orientalia Commemorativa*, red. L. Sudyka, Kraków 2011.
- Michalski M., *Tożsamość etniczna społeczności ar-Rūsija w świetle pochodzenia ich kulturowych posągów i sposobu ich rozmieszczenia w miejscu kultu*, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 2012, t. 4.
- Nagrodzka-Majchrzyk T., *Les Oghouz dans la relations d’Ahmad ibn Fadlan*, „Rocznik Orientalistyczny” 1994, t. 49, z. 2.

Błażej Cecota
ORCID 0000-0002-4746-0325
Akademia Piotrkowska
blazej.ceota@apt.edu.pl